

ТОВАРИСТВО ШАНУВАЛЬНИКІВ МИНУВШИНИ ЛЬОВОА (1906–1939)

Роман МАСИК

Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра історичного краєзнавства

Товариство шанувальників минувшини Львова (1906–1939) виникло під впливом неоромантичної методології польської історіографії. Його головним завданням вважаємо поширення міфу про початки історії Львова з часу захоплення міста Казимиром III. Наукова робота цього Товариства мала кілька напрямів. Перший з них – видання наукової серії «Львівська бібліотека», в якій публікували дослідження з історії Львова. Другий – організація курсів екскурсиводів Львовом. Їх проведення дозволило сформувати штат провідників містом. Третій – організація охорони історичних пам'яток Львова.

Ключові слова: курси екскурсиводів, Львів, неоромантизм, охорона пам'яток, товариство.

Неоромантизм, ставши з кінця XIX ст. однією з провідних течій польської історіографії, породив проблему перегляду основних завдань історії, їх співвідношення з інтересами суспільства. Історія стала інструментом ідеології, а національні інтереси важливішими ніж критичний аналіз минулих подій. Виховати поляка, який би ідеалізував події минулого свого народу, навіть жертвуючи історичною реальністю, мимоволі стало завданням представників польського неоромантизму. Таке ставлення до минулого неодмінно мало породити величезну кількість історичних міфів¹.

На хвилі неоромантизму в кінці XIX – на початку XX ст. в Польщі утворилася низка історичних товариств, завдання яких полягали в популяризації серед населення польської минувшини. Товариства виникли передусім у Львові та Кракові, де вже віддавна сформувались потужні центри історичної науки, зокрема Історичне товариство у Львові та Академія знань у Кракові. Разом з ними Товариство шанувальників минувшини Львова (*Towarzystwo miłośników przeszłości Lwowa*, далі – ТШМЛ) і Товариство шанувальників історії та пам'яток Кракова (*Towarzystwo miłośników historii i pomników Krakowa*) мали стати центрами популяризації подій минулого серед польського населення Галичини.

Метою даної публікації є висвітлити історію ТШМЛ. Ця інституція досі не стала предметом спеціального дослідження. Окрім, Луції Харевич, яка опублікувала у збірнику “Львівські студії” статтю про перші 25 років діяльності Товариства², жоден з дослідників не обрав його предметом своїх наукових пошуків. Джерелами для написання нашої статті стали здебільшого матеріали Державного архіву Львівської області, звіти з діяльності та видання Товариства шанувальників минувшини Львова, публікації у львівській пресі.

Діяльність ТШМЛ була спрямована на пропаганду т.зв. я'еллонської ідеї серед місцевого населення. Багатонаціональний Львів діячі цієї інституції вважали виключно «польським містом». Історію головного міста Галичини об'єднані в цьому Товаристві дослідники вивчали лише з середини XIV ст., тобто від часу приєднання Львова до Польщі королем Казимиром III. При цьому забували про давньоруську минувшину міста. Яскравим прикладом є твердження, вміщене в першому звіті Товариства: “Ідею Др. Тадеуша Рutowського і Др. Александра Чоловського про заснування Товариства шанувальників минувшини Львова підтримали ті, хто цікавиться *шестивіковою* народною традицією міста та його заслуг у діях *нашого* міщанства, його минулим культурним значенням та історичною місцією”³. Саме через це Товариство можна було б назвати Товариством шанувальників минувшини “*польського*” Львова. Воно ставило собі за мету переконати всіх у тому, що історія столиці Галичини розпочалась лише від часу “визволення Казимиром III Червенської Русі з монголо-татарського ярма”, а претензії українського населення на давньоруське княже коріння Львова не мають під собою жодних підстав. Саме цей міф, породжений неоромантичними тенденціями в польській історіографії, підхопило ТШМЛ. Основним інструментом тут стала популяризація історії польського Львова.

Перші спроби створення Товариства сягають кінця XIX ст. й належать відомим дослідникам Владиславу Лозинському, Станіславу Схнюр-Пепловському та Александру Чоловському. Прикладом слугувало їм створене в 1896 р. Товариство шанувальників історії та пам'яток Кракова. Однак смерть одного з ініціаторів створення Товариства С. Схнюр-Пепловського та відсутність реакції на заклики до його організації з боку органів місцевої влади завадили втіленню цього проекту⁴.

Лише в 1906 р., заручившись підтримкою віце-президента міста Львова Т. Рutowського, А. Чоловський реалізував свій задум. Для Т. Рutowського вагомою підставою надання згоди на організацію ТШМЛ стало «систематичне нищення й непошанування пам'яток давнини міста». Автори польських львівських газет також підтримали заснування Товариства. Так, один із авторів “Львівського кур'єра” вбачав у створенні подібної інституції неабияку необхідність, адже “...Львів все ж таки нове місто і хоче бути новим, дешевим..! Зруйновано вже успішно все, що дійшло з героїчних часів, а тепер поїдаються рештки... *власної* історії...”. Він підтримав думку Т. Рutowського, що функціонування ТШМЛ – запорука порятунку пам'яток давнини⁵.

Трохи інакше створення цієї дослідницької установи сприйняла українська преса. Газети “Діло”, “Руслан” та “Галичанин” вважали її осередком об'рунтування шовіністичної тези “Львів – польське місто”. Для деяких членів Товариства, зокрема Міхала Літинського та Броніслава Чарніка, одним із завдань, як згадує українська періодика, було збереження “народового”, тобто польського, характеру міста. Це завдання мало поширитися й на новий Львів, який не мав би за своєю формою перечити історичній минувшині⁶. “Руслан”

кепкував з таких ініціатив, називаючи новостворене Товариство “загальнопольським гуртком хуліганів”, і бачив у його заснуванні прагнення “очистити Львів від Русинів (українців – Р. М.)”⁷.

ТШМЛ існувало в 1906–1939 рр. Першим кроком у діяльності цієї інституції стали Загальні збори членів-засновників, які відбулися 19 жовтня 1906 р. Тоді ж було складено статут Товариства⁸, який уже 6 листопада затвердило Галицьке крайове намісництво⁹. За приписами цього програмного документа Товариство офіційно діяло аж до 25 серпня 1927 р., коли Воєводське правління у Львові затвердило його новий статут¹⁰.

Метою діяльності ТШМЛ декларувалися: пізнання історичної спадщини міста, сприяння зацікавленню мешканців Львова його історичними пам’ятками, охорона останніх від руйнування та розпорошення; їх поступове нагромадження в міських музеях. Для досягнення статутних завдань Товариство використовувало різноманітні засоби: організацію наукових засідань, видання й розповсюдження наукових і популярних праць, організацію різнопланових історичних виставок, сприяння збереженню та реставрації пам’яток, популяризацію минулих подій через спорудження пам’ятників і меморіальних дощок; поповнення експозицій міських музеїв¹¹. Наприкінці 1920-х рр. Товариство додало до своїх пріоритетних завдань також охорону пам’яток природи Львова та околиць¹².

Статути 1906 і 1927 років визначили адміністрацією Товариства Загальні збори членів, Виділ (з 1927 р. – Керівництво) та Контрольну (з 1927 р. – Ревізійну) комісію. Виділ Товариства складався з 15 членів. Серед них – голова, заступник голови (з 1927 р. – два заступники голови), секретар, скарбник та 11 (з 1927 р. – 10) звичайних членів. Для виконання завдань Товариства Виділ (Керівництво) формував спеціальні комісії та секції: доповідей, редакційно-видавничу, консерваторську, музейну, екскурсійну, освітню, пропаганди тощо. Виділ (Керівництво) вів поточні справи Товариства. Контрольна (Ревізійна) комісія, що складалася з трьох членів, слідкувала за використанням фінансів інституції¹³.

Уже 19 жовтня 1906 р. було обрано перший Виділ Товариства на чолі з Людвіком Кубалею¹⁴. Це керівництво, що діяло аж до початку Першої світової війни, опікувалося виданням “Львівської бібліотеки”, слідкувало за охороною пам’яток Львова (див. нижче).

Початок Першої світової війни тимчасово призупинив активну діяльність ТШМЛ. Не вийшла друком запланована праця Антонія Прохаски “Львів і шляхта”, не вдалося реалізувати давніші видання. Під час війни збережений тираж “Львівської бібліотеки” разом зі скарбницею та друкарнею Товариства зберігали в Міському архіві. За майно відповідали секретар А. Чоловський та скарбник Ф. Ковалишин. Після смерті останнього в 1915 р. його посаду обійняв Юзеф Бялиня Холодецький¹⁵. Цього ж року Т. Рутовського, А. Чоловського та Ю. Б. Холодецького як заручників від міста Львова вивезли до Росії, а впродовж наступних кількох років померли активні діячі цієї інституції – А. Лісевич,

Ф. Яворський і сам Т. Рутівський. Такі події призвели до тимчасового занепаду Товариства, хоча джерельна інформація дає змогу стверджувати, що в кінці 1910 – на початку 1920-х рр. були спроби відновити його діяльність¹⁶.

У час, коли ТШМЛ не працювало, його нішу серед історичних товариств намагалося зайняти Об'єднання шанувальників Львова (далі – ОШЛ), засноване 28 листопада 1921 р. за ініціативою Культурно-освітньої секції Польського Білого Хреста¹⁷. Це Товариство від 1 жовтня 1924 р. стало самостійною інституцією з власним керівництвом і статутом¹⁸. Очолив його Міхал Літинський¹⁹. До 1926 р. в ОШЛ працював 151 дослідник²⁰. ОШЛ декларувало своєю метою вивчення історії Львова, поширення знань та виховання любові до міста в суспільстві²¹. Джерелами для цього мали стати доповіді, екскурсії, видання науково-популярних праць, формування бібліотеки історії Львова²². Однак, фактично ця інституція обмежилася влаштуванням курсів екскурсиводів.

ОШЛ існувало до 12 червня 1926 р., коли під головуванням Ю. Б. Холодецького відбулися Загальні збори 23 членів довоєнного ТШМЛ. Участь у них взяли і члени Об'єднання. Саме на цьому засіданні вирішили відродити ТШМЛ, прийнявши зміни і поправки до статуту 1906 р. ОШЛ увійшло до Товариства як окрема секція. Товариство залишило своїм центром Міський архів, а місцем засідання Керівництва стала зала Корнякта в Королівській кам'яниці на площі Ринок²³. Відтоді члени ТШМЛ через кожні п'ять років обирали керівництво інституції: 12 червня 1926 р., 17 червня 1931 р. та 25 червня 1936 р. Головою Товариства незмінно обирали Александра Чоловського. В управлінні інституцією в 1926–1939 рр. взяло участь 32 особи²⁴.

Спочатку в ТШМЛ визначили три категорії членів. Перша – звичайні члени, які на початках діяльності інституції сплачували як щорічний внесок 8 корон. Друга – члени-засновники, які внесли до фонду Товариства одноразову допомогу в розмірі 100 корон. Третя – почесні члени, названі такими через їхні особливі заслуги в популяризації завдань інституції. Члени Товариства мали право вільно користуватися його збірками, безкоштовно отримували його видання²⁵. Статут 1927 р. збільшив кількість категорій членів Товариства. До звичайних, почесних і засновників додалися категорії членів-кореспондентів і підтримуючих. Водночас членом-засновником ставала особа, яка надала значну фінансову допомогу Товариству. Підтримуючі члени мали сплачувати щомісяця втричі більше ніж звичайні. Членом-кореспондентом ставав науковець, який цікавився історією Львова, але проживав за його межами²⁶.

У перші роки діяльності Товариства кількість його членів зростала. Якщо до 17 лютого 1907 р. до Товариства вступило 83 особи²⁷, то в кінці 1910 р. їх було вже 217²⁸, а в 1913 р. – 278²⁹. Однак чисельність цієї інституції важко порівняти з кількістю членів Товариства шанувальників історії та пам'яток Кракова. Останнє вже в перший рік діяльності (1897) налічувало 176 членів, а на восьмий рік (1904) – 637. Перед початком Першої світової війни в краківському товаристві брало участь 679 осіб, у 1919 р. – 764³⁰.

Після відновлення ТШМЛ більшість його членів, яких перед Першою світовою війною налічувалося 354, перестали ними вважатися. Одні переїхали в інші міста Польщі, інші – померли. Ті, що залишилися у Львові, засвідчили готовність записатися до Товариства, але лише після виходу нових видань інституції, які вони б знову отримували безкоштовно. Проблематичним було й заохочення нових осіб до членства в Товаристві. Тому в кінці 1927 р. у ньому брало участь лише 28 членів³¹.

Завдяки субвенціям Ради міста Львова та Міністерства віросповідань і освіти в 1927–1929 рр. Товариство зуміло продовжити видання серії “Львівська бібліотека”, а також спробувало видавати окремі праці. Відтоді поступово зростає кількість членів інституції: у 1929 р. їх налічувалося вже 100, а в 1930 р. – 144. Тенденція до зростання чисельності Товариства зберігалася і надалі³². Так, у 1935 р. було вже 176 членів³³, а на кінець 1937 р. – 194 особи³⁴. Однак у ТШМЛ, як і перед Першою світовою війною, було набагато менше членів, аніж у краківському товаристві, хоча чисельність його також зменшувалася. Зокрема, у 1929 р. в Товаристві шанувальників історії та пам’яток Кракова брало участь лише 316 осіб, та вже в 1936 р. – 391³⁵.

Фінансове забезпечення ТШМЛ ґрунтувалося на членських внесках, прибутку від продажу видань і субвенціях органів місцевої та центральної влади. Внески звичайних членів інституції за 1906–1914 рр. склали 12875 корон. Водночас до 1914 р. в Товаристві було восьмеро членів-засновників, які надали інституції одноразову допомогу 100 корон кожний³⁶.

До Першої світової війни ТШМЛ отримувало фінансову допомогу від органів місцевої влади. Галицький крайовий сейм субвенціонував Товариство упродовж 1908–1913 рр., за винятком 1911 р., а Рада міста Львова – від 1907 до 1913, окрім 1908 р. В обох випадках розмір субвенцій складав 500 корон на рік. Ці фінансові надходження були вкрай потрібні, оскільки лише оплата друкарні за видання «Львівської бібліотеки» більш ніж утричі перевищувала прибутки Товариства від продажу серії³⁷.

Після Першої світової війни майно Товариства девальвувало до 950,89 злотих. Водночас невизначеним було отримання від органів влади фінансової допомоги. Не допомагали залучити грошові надходження до фондів інституції відозви, оголошення в пресі й персональні прохання³⁸. Не посприяла відновленню діяльності Товариства навіть дотація Міністерства віросповідань та освіти на видання тих томів “Львівської бібліотеки”, що вже були готові до друку. Уряд виділив на цю справу 250 тисяч польських марок³⁹. Однак інфляція та фінансова нестабільність у державі заважала ефективній діяльності інституції, а дотації не встигали за девальваційними процесами.

Організувавши курси екскурсиводів, Товариство постійно зіштовхувалося з фінансовими проблемами⁴⁰, хоча Міністерство віросповідань та освіти в 1922 р. виділило 80 тисяч польських марок на проведення курсів⁴¹, у 1923 р. – 200 тисяч⁴², а в 1925 р. – 500 злотих⁴³. Частково нестачу коштів покривала Рада міста Львова⁴⁴. Та й учасники курсів постійно сплачували за участь у них⁴⁵.

Після відродження ТШМЛ надалі не зуміло повністю розв'язати свої фінансові проблеми. У 1926–1929 рр. членські внески склали трохи більше ніж 3 тисячі злотих, а прибуток від продажу видань становив трохи більше 300 злотих. Водночас видатки Товариства перевищували 12 тисяч злотих. Рятували його лише субвенції органів влади, які в 1926–1930 рр. склали трохи більше 10 тисяч злотих⁴⁶.

Поява в кінці 1920 – на початку 1930-х рр. у Товаристві нових членів збільшила кількість надходжень до скарбниці інституції. Упродовж 1931–1935 рр. доходи від членських внесків зросли до більш ніж 10 тисяч злотих. Водночас прибутки від реалізації видань склали трохи більше ніж 2,5 тисячі злотих. Проте, зменшилися розміри субвенцій органів місцевої влади. Зокрема, Рада міста Львова тоді виділила Товариству лише 7700 злотих⁴⁷. Для ефективнішого виконання своїх завдань Товариство потребувало більших фінансових надходжень. Тому в 1932 р. воно двічі розмістило в періодичних виданнях міста та розіслало до понад 10 тисяч осіб та установ відозву з проханням про фінансову допомогу⁴⁸.

У другій половині 30-х рр. ХХ ст. значно погіршилося фінансове становище Товариства. Субвенція міста Львова, яка завжди була значною опорою діяльності цієї інституції, в 1936 р. склала лише 200 злотих, у 1937 – 100, а в 1938 – 120⁴⁹. Недостатнє фінансування наукової роботи ТШМЛ призвело до того, що останній звіт про його діяльність набрали на друкарській машинці на шести сторінках без титульного аркуша й видали малим тиражем⁵⁰.

Одним із першочергових завдань члени ТШМЛ визначили видання серії науково-популярних праць “Львівська бібліотека”. Зразком для них були публікації, які видавало краківське Товариство. Планували видавати й подібний на краківський “Львівський річник”, однак цьому завадили фінансові труднощі⁵¹.

Значна частина праць, що увійшли до серії “Львівська бібліотека”, була присвячена проблемам пізньосередньовічної та ранньомодерної (до 1772 р.) доби історії Львова, коли місто перебувало в складі Речі Посполитої. Серед них – монографія Францішка Яворського “Нобілітація міста Львова”, яка вийшла друком у 1909 р. Автор звернувся до проблеми надання Львову в 1658 і 1662 роках привілеїв за заслуги у війнах проти козаків. Такі привілеї прирівнювали місто в правах до шляхти та дозволяли представникам Львова брати участь у виборах короля Польщі (на той час подібні привілеї мали лише Краків і Вільно)⁵². Наступного року з'явилася ще одна історична монографія Ф. Яворського “Львів за Ягайла”, в якій автор описав політичну ситуацію, економічне життя, торгівлю, етнічний склад, звичаї у Львові за правління короля Ягайла (1386–1434)⁵³. В 1912 р. він видав ще одну працю, в якій показав перебування у Львові польських королів від Казимира III до Станіслава Понятовського (XVIII ст.)⁵⁴. У 1919 р. побачила світ монографія Антонія Прохаски “Львів і шляхта”, у якій висвітлювалися стосунки львівських міщан зі шляхтою в XIV–XVIII ст.⁵⁵

Автори декількох публікацій із серії “Львівська бібліотека” торкалися проблем церковної історії. Так, у 1909 р. з’явилася праця Владислава Абрагама “Початки латинського архієпископства у Львові”, присвячена проблемі заснування та перших років існування католицької архієпископської катедри міста⁵⁶. У 1911 р. вийшла друком праця Юзефа Бялині Холодецького про історію перебування на теренах Польщі загалом, і у Львові зокрема, ченців ордену тринітарів, головним покликанням яких було визволення невільників з мусульманської неволі⁵⁷.

Розвитку ремесла у Львові присвячена монографія Владислава Лозинського “Львівське золотарство” (1912). Автор описав розвиток золотарської справи у Львові та діяльність місцевого цеху золотарів у XVI–XVII ст.⁵⁸

Історію національних громад Львова висвітлювали дві праці серії «Львівська бібліотека». У 1909 р. вийшла друком монографія Маєра Балабана з історії єврейської громади Львова XV–XVIII ст. Окрім історичного нарису, автор подав короткий опис кожного будинку “єврейського гетто” львівського середмістя (район сучасних вулиць Староєврейської та Івана Федорова)⁵⁹. У 1928 р. з’явилася праця Богдана Януша “Mons Pius” львівських вірмен про утворення та діяльність чотирьох вірменських банків Львова, їх об’єднання в кінці XVIII ст. в єдину фінансову установу під назвою “Mons Pius”⁶⁰.

Монографія Богдана Януша “З передісторії львівської землі” (1913) стала єдиною в серії з проблем археології. Автор охарактеризував археологічні культури, які існували на цій території, описав найвагоміші археологічні знахідки, виявлені у Львові та його околицях⁶¹.

Дві праці із серії присвячені історії львівських кладовищ: “Тородоцький цвинтар у Львові” Ф. Яворського⁶² та “Стрийський цвинтар у Львові” Ю. Б. Холодецького⁶³. Обидва кладовища функціонували в кінці XVIII – другій половині XIX ст. Публікації мали на меті привернути увагу львів’ян до проблеми нищення старих кладовищ.

До серії увійшли також книжки, на сторінках яких висвітлено історію будівель, місцевостей або навчальних закладів. У монографії Ф. Яворського “Львівська ратуша”, якою в 1907 р. започатковано видання серії, описано історію старої львівської ратуші від першої згадки про неї до зруйнування в 1826 р., а також обставини будівництва й перші роки функціонування нової ратуші, яка існує у Львові до наших днів⁶⁴. У 1910 р. побачила світ ще одна праця Ф. Яворського “Львівський університет” – про історію одного з найдавніших навчальних закладів Львова⁶⁵. Монографія Луції Харевич “Чорна кам’яниця та її мешканці” (1935) була присвячена одній із найвідоміших споруд на площі Ринок. Авторка описала архітектурні особливості будівлі, висвітлила історію родин, які в ній мешкали⁶⁶.

Історії львівських передмість була присвячена видана в 1909 р. праця Адама Краєвського⁶⁷, історії львівського замку від XIII до 60–70-х років XIX ст. – праця Александра Чоловського “Високий Замок” (1910)⁶⁸.

Проблемам австрійського і польського Львова присвячені праці Броніслава Павловського “Львів у 1809 р.” (1909)⁶⁹ та “Захоплення Львова Австрією у 1772 р.” (1911)⁷⁰. У першій монографії аналізуються події французько-австрійської війни 1809 р., коли Львів на короткий час був захоплений військами Варшавського князівства й у місті відновили польські органи влади. У другій описано політичне становище Польщі напередодні її першого поділу й обставини захоплення австрійськими військами Галичини, зокрема Львова, у 1772 р.

У 1930 р. побачила світ праця Ю. Б. Холодецького “Львів у часи листопадового повстання”⁷¹, а в 1934 р. – праця Зиґмунда Зиґмунтовича “Юзеф Пілсудський у Львові”⁷². Ю. Б. Холодецький розглянув політичне становище у Львові в роки польського повстання 1830–1831 рр., а також торкнувся проблеми участі львів’ян у подіях повстання, описав обставини перебування в Галичині інтернованих підрозділів польської армії. Зиґмунтович описав роки перебування Юзефа Пілсудського у Львові.

Проблемам книгодрукування у Львові в XVI ст. була присвячена праця Анни Єнджейовської, яка вийшла друком до III з’їзду польських бібліофілів у Львові 1928 р. Авторка проаналізувала поширеність польської книжки серед населення середньовічного Львова⁷³.

Праця Луції Харевич “Епідемії в давньому Львові” видана в 1930 р. Авторка виокремила причини виникнення епідемій у місті, описала способи, за допомогою яких львівська влада намагалася боротись із цим лихом⁷⁴. Середовищу львівських істориків присвячена інша її монографія – “Історіографія та пошанування Львова”, в якій також уперше подано історіографічний огляд наукової та науково-популярної літератури з історії Львова⁷⁵.

Міській геральдиці присвячена праця Казимира Соханевича “Герб міста Львова”, де висвітлено походження та розвиток міського символу від найдавніших часів до 30-х років XX ст.⁷⁶

Серед інших праць серії “Львівська бібліотека” – збірка популярних нарисів з минулого Львова Мечислава Опалека (1931)⁷⁷. 13 травня 1932 р. разом із відзначенням сорокаріччя наукової діяльності Александра Чоловського ТШМЛ провело святкування з нагоди 25-ліття діяльності⁷⁸. До ювілею воно видало збірник статей з історії міста понад двадцяти авторів під назвою “Львівські студії”⁷⁹.

ТШМЛ видало також кілька книжок, які не увійшли до серії “Львівська бібліотека”. Це, зокрема, праці Кароля Бадецького “Знищений дзвін львівських бернардинів”⁸⁰ і Тадеуша Маньковського “Львівська рококова різьба”⁸¹. Перша праця присвячена історії дзвона Бернардинського монастиря, друга – розвитку у Львові мистецького стилю рококо у XVIII ст.

Попри певні здобутки у видавничій справі, ТШМЛ так і не зуміло видати комплексної праці з історії міста, хоча ще 23 листопада 1928 р. виникла ідея такого видання, яку активно пропагували М. Літинський, Я. Птасьнік та Б. Януш.

Це видання мало стати провідником по Львову, але, незважаючи на підтримку у Раді міста, цю ідею реалізувати не вдалося⁸². До слова, товариство у Кракові до 1933 р. видало чотири путівники (1900, 1906, 1931, 1933)⁸³.

Загалом львівське Товариство значно поступалося краківському у видавничій справі, яке до 1937 р. видало 29 томів “Краківського річника”, 93 – серії “Краківська бібліотека” та 10 науково-популярних книжок⁸⁴. ТШМЛ, натомість, випустило в світ лише 37 томів “Львівської бібліотеки” та чотири окремі видання, не зумівши реалізувати задум публікації “Львівського річника”.

Члени Товариства безкоштовно отримували його видавничу продукцію. Крім цього, інституція обмінювалася публікаціями з Архівом міста Кракова, Бібліотекою імені Оссолінських у Львові, Польським краєзнавчим товариством у Варшаві, Науковим товариством імені Шевченка у Львові, Всеукраїнською академією наук у Києві та ін. З проханнями надсилати публікації Товариству зверталися місцеві навчальні заклади⁸⁵.

Ще на початках діяльності ТШМЛ задекларувало проведення періодичних зібрань, під час яких мали відбуватися лекції, обговорення та дискусії з питань історії, визначених його статутними завданнями⁸⁶. Однак джерела не містять відомостей про проведення таких зібрань до Першої світової війни. Натомість в ОШЛ ще з самого початку утворили секцію самоосвіти, яка мала поширювати знання про Львів серед членів інституції. У 1922 р. для учасників секції було організовано сім доповідей з історії Львова⁸⁷. Наступного року ОШЛ організувало вже 26 засідань, на яких його члени на підставі опрацьованих джерел виголошували реферати з історії Львова, щоправда, в 1924 р. відбулося лише 6 доповідей, головним чином з історії мистецтва⁸⁸.

Окрім цього, за фінансової підтримки Міністерства віросповідань та освіти, Кураторії Львівського шкільного округу та Ради міста Львова Об'єднання організувало три цикли курсів екскурсиводів по Львову. Подібна краківська інституція провела перші навчання екскурсиводів у 1902 р. Періодичними ці навчання, організовані Товариством шанувальників історії та пам'яток Кракова, стали з 1923 р., коли ними почав завідувати Єжи Добжицький⁸⁹.

Перші курси екскурсиводів по Львову, проведені ОШЛ, відбулися 20 жовтня – 1 грудня 1922 р. У них взяло участь понад 50 осіб; із них 19 після іспитів отримали дипломи екскурсиводів. Курси склалися з 16 лекцій та 21 екскурсії. Другі курси, у яких взяло участь стільки ж осіб, як і в попередніх, тривали від 8 жовтня до 16 грудня 1923 р. З усіх пошукувачів лише 12 отримали дипломи. Курси склалися з 21 лекції та 32 екскурсій. Треті курси тривали від 6 жовтня до 15 грудня 1925 р. У них взяла участь переважно шкільна молодь (96 осіб) і лише 8 пошукувачів склали підсумковий іспит. Викладачами курсів були фахівці з історії та мистецтва Львова: Єлеазар Бик, Людвік Биковський, І'наци Дрекслер, Мечислав Гембарович та ін. Учасники курсів, які склали іспит і отримали дипломи, мали два роки виконувати обов'язки екскурсиводів на прохання ОШЛ⁹⁰.

Незважаючи на фінансові проблеми в організації курсів, Товариство зуміло виховати для міста фахових екскурсоводів, завдяки чому могло проводити щораз більше екскурсій по Львову. Наприклад, у 1922 р. ОШЛ організувало 12 оглядів міста, 1923 р. – 17, 1924 р. – 27, 1925 р. – 29. Окрім екскурсій для поляків, інституція проводила огляди міста для югославських студентів, журналістів і промисловців зі Швеції, Голландії, Данії, Норвегії тощо⁹¹. Для кращої організації екскурсій Об'єднання співпрацювало з львівськими музеями, які надали випускникам курсів змогу вільно проводити огляд експонатів⁹². Водночас ця інституція разом з делегатами Товариства народної школи (*Towarzystwo szkoły ludowej*) та Союзом селянських театрів і хорів (*Związek teatrów i chóru wieśniaczkich*) планувала збудувати у Львові екскурсійний дім, однак реалізувати цей задум завадив брак фінансування⁹³.

Після входження Об'єднання до ТШМЛ, у ньому утворили Секцію курсів для екскурсоводів по Львову, яку очолювали Міхал Літинський (1926–1930) та Генрик Брайт (1930–1939)⁹⁴. Спочатку діяльність цієї секції затрималася з фінансових причин. Після надходження грошових субвенцій від Ради міста Львова та Міністерства віросповідань і освіти, у 1928 р. з'явилася можливість проведення курсів. Перші з них тривали від 15 жовтня до 12 грудня 1928 р. за участю 72 осіб. Наступного року Товариство вже не отримало спеціальної урядової субвенції, тому 1 грудня 1929 р. – 4 лютого 1930 р. провело курси, в яких взяло участь лише 54 особи, серед яких були військові, вчителі, урядовці та студенти⁹⁵. Від 23 вересня до 31 жовтня 1930 р. на прохання дирекції місцевої гімназії імені польської королеви Ядвіги інституція організувала спеціальні курси для 60 учениць; з них 32 склали іспит і отримали дипломи екскурсоводів. Лекційна частина курсів відбувалася в приміщеннях Торгово-промислового будинку та львівських музеїв. Наступні курси Товариство провело 20 квітня – 31 травня 1932 р. У них взяло участь найбільше пошукувачів – 178. Підсумковий іспит склали лише 25 осіб. Лекційну частину формували заняття з методики проведення екскурсій, історії та мистецтва Львова⁹⁶.

Досліджувана інституція в організації лекцій та курсів екскурсоводів співпрацювала з іншими установами. Зокрема, Товариство разом із Союзом польських учителів (*Związek nauczycielstwa polskiego*) організувало цикл лекцій “Пізнай наше місто”⁹⁷. Старанням ТШМЛ та Союзу оборонців Львова з листопада 1918 р. (*Związek obrońców Lwowa z listopada 1918*) від 23 лютого до 11 травня 1934 р. відбувся подібний захід – «Наш Львів»⁹⁸. Крім цього, Товариство самостійно організувало публічні лекції з питань історії Львова та охорони його історичних пам'яток⁹⁹.

Завдяки Товариству місто було забезпечене екскурсоводами. Натомість Миська рада допомагала ТШМЛ приміщенням у Миському архіві для інформаційного центру екскурсоводів та фінансовою підтримкою¹⁰⁰. Тривала також співпраця секції, сформованої з ОШЛ, із міськими музеями¹⁰¹.

Краківське товариство в 30-х роках провело кілька виставок історичних предметів¹⁰². ТШМЛ, завдяки співпраці з міськими музеями та Вірменським архидієцезіальним союзом, організувало 19 червня – 31 жовтня 1932 р. лише одну велику виставку. Її експозицію формували вірменські пам'ятки, що збереглися в Польщі. Ця виставка мала започаткувати утворення вірменського музею¹⁰³. Ідея такої експозиції існувала у Львові вже кількадесять років перед її втіленням. Так, 5 листопада 1927 р. Другий з'їзд польських консерваторів та музейних працівників за ініціативи Б. Януша прийняв ухвалу про створення музею при вірменській митрополичій курії у Львові. Водночас планували упорядкувати існуючі при цьому закладі архів та бібліотеку. У 1930 р. П'ятий з'їзд делегатів Об'єднання музеїв в Польщі прийняв резолюцію, в якій звернувся до вірменської митрополичої курії з проханням провести святкування в тому ж році трьохсотріччя унії вірменської церкви з Римом. Одним із пунктів резолюції передбачалося сформувати вірменський дієцезіальний музей, в якому зберігалися б знайдені у вірменських церквах Польщі старожитності. Такий музей був уже на часі, оскільки дві інші львівські дієцезії вже заснували подібні установи¹⁰⁴.

Унаслідок цих ініціатив ТШМЛ та Вірменський архидієцезіальний союз розпочали згромаджувати вірменські пам'ятки з усієї Польщі навколо їх львівського національного центру. 21 грудня 1931 р. керівники обох товариств утворили підготовчий комітет виставки вірменських пам'яток. Протекторами заходу стали архієпископ Юзеф Теодорович і маршалок Валеріан Кжечунович¹⁰⁵. Виставка вірменських пам'яток у Львові стала першою спробою зібрання воедино вцілілу в Польщі вірменську старовину. Частина пам'яток принесли польські вірмени зі Сходу, іншу – виготовили вони ж на теренах Речі Посполитої¹⁰⁶. Виставка мала показати громадськості збережені пам'ятки вірменського народу, для якого Львів колись був найбільшою колонією і столицею його архієпископа. При цьому організатори заходу наголошували на “багатовіковій співпраці вірменського й польського народів”¹⁰⁷.

Виставку розмістили в чотирьох залах Архидієцезіального союзу вірмен. Серед експонованих предметів були пам'ятки релігійного культу, образи й історичні портрети, документи й рукописи; приклади згадок про вірмен у польській літературі та музиці, рисунки, гравюри та фотографії. Серед найцінніших експонатів – Євангеліє 1197 р., опрацьоване львівськими золотарями в кінці XVII – на початку XVIII ст., та ілюмінований молитовник XVI ст. Серед творів малярства виокремлювався образ Язловецької Богоматері, який, за легендою датувався 1424 р. Поміж подібними експонатами відвідувач виставки міг оглядати найстаріший львівський вірменський образ Мадонни (перша половина XVI ст.), образ Св. Трійці (кінець XV – початок XVI ст.). На виставці були представлені приклади золотарства XVII – початку XVIII ст., зброярства, вироби з тканин, серед яких найціннішим експонатом був фелон, подарований катедральному собору у Львові в 1656 р., та інші пам'ятки історії польських вірмен. Більшість експонатів виставки – предмети з львівських музеїв та приватних колекцій¹⁰⁸.

З нагоди проведення виставки її організатори видали путівник¹⁰⁹. Він складався з вступної частини та опису історичних пам'яток, розміщених у передпокої та трьох залах Вірменського архідієцезіального союзу. Товариство також видало збірник тематичних статей до історії польських вірмен. Збірник відкривала стаття А. Чоловського, присвячена виставці¹¹⁰. До нього увійшли також публікації Юзефа Зелінського про історію вірменської парафії у Станіславові¹¹¹, Мечислава Гембаровича про малярство та різьбярство польських вірмен¹¹², Тадеуша Маньковського про пам'ятки їх письменства¹¹³ та Рудольфа Менкіцького про золотарську справу львівських вірмен кінця XIV – початку XV ст.¹¹⁴.

Ця виставка була чи не єдиною, яку організувало ТШМЛ. Щоправда, у травні 1933 р. воно провело невелику тематичну виставку «Юзеф Пілсудський і Львів»¹¹⁵, однак її експонати не можна порівнювати з виставленими на виставці вірменської старовини.

ТШМЛ опікувалося також охороною пам'яток давнини міста. До Першої світової війни ця інституція доглядала за станом Чортової скали біля Львова, Лисої гори, деяких поховань на Городоцькому цвинтарі, відновила таблицю короля Михайла Корибута на площі Ринок. Товариство порушувало питання сумісності старих і нових архітектурних споруд у місті, обговорювало ідею видання альбому архітектурних фрагментів старого Львова¹¹⁶.

Про пам'яткоохоронні ініціативи ОШЛ відомо лише, що ця інституція зверталася до Командування шостого військового округу у Львові в справі руйнування на Личаківському цвинтарі надгробного пам'ятника генерала Бенедикта Колишки, однак воно відмовило допомогти через фінансові негаразди¹¹⁷.

Після Першої світової війни ТШМЛ зосередило увагу на збереженні й реставрації давніх кам'яниць, про що свідчить його відозва до громадськості від 1934 р. Її автори закликали львів'ян доглядати за станом збереження давніх споруд у середмісті Львова¹¹⁸. Також воно брало активну участь у реставраційних роботах у Вірменській катедрі та костелі Марії Магдалини, займалося охороною цвинтарних пам'ятників міста. Водночас ця інституція неодноразово зверталася до місцевої влади з питань охорони природних краєвидів Львова, зокрема, рішуче виступила проти нищення лісів на Кривчицях та Погулянці¹¹⁹.

У другій половині 1930-х рр. Товариство ініціювало перенесення ратушного Лева Лоренцовича з Високого Замку на площу Ринок, брало участь в охороні старого дуба художника Артура Гротт'ера в Єзуїтському парку, реставрації Бернардинських мурів, приготуваннях до святкування 600-річчя приналежності Львова до Польщі¹²⁰. Останній захід мав стати показом точки відліку зацікавлень Товариства. Святкуванням 600-річчя завоювання Казимиром III Львова члени інституції прагнули не лише відзначити пам'ятну для них дату, але й продемонструвати “польське коріння міста”, заснованого ще руськими князями!

Це один із найяскравіших прикладів підтримки Товариством шанувальників минувшини Львова я'еллонської ідеї. У відозвах до львівської громади інституція називала польського короля «визволителем Червенської землі з монголо-татарського ярма», а 1340 р. – “точкою відліку, з якої почалося “споконвічне” право Польщі на Львів”. До святкування знакової для поляків дати Товариство планувало видати пам’ятну книгу¹²¹. Однак Друга світова війна припинила діяльність одного з наймасовіших історичних товариств Львова.

Товариство шанувальників минувшини Львова (1906–1939) виникло під впливом неоромантичної методології польської історіографії. Його головним завданням вважаємо поширення міфу про початки історії Львова від часу захоплення міста Казимиром III. У наукових дослідженнях ТШМЛ нехтувало княжоруською минувшиною Львова.

Наукова робота цього Товариства мала кілька напрямів. Перший – видання наукової серії “Львівська бібліотека”, в якій публікували дослідження міської історії. Другий – організація курсів екскурсводів по Львову, що дозволило ТШМЛ сформувати власний штат провідників містом. Третій – організація охорони історичних пам’яток Львова.

Завдання ТШМЛ були регіональними. Очевидно, що майже всі члени цієї інституції проживали у Львові. Зважаючи на популяризаторський характер окремих ділянок роботи Товариства, зрозумілою є участь у ньому, поряд з фаховими істориками, великої кількості шанувальників минувшини Львова. Саме тому ТШМЛ було одним із найбільших місцевих історичних товариств; в окремі роки воно налічувало понад 300 членів.

THE SOCIETY OF THE ADMIRERS OF LVIV HISTORY (1906–1939)

Roman MASYK

Ivan Franko University of Lviv,
Department of Regional History

The Society of the Admirers of Lviv History (1906–1939) appeared under the influence of the neo-romantic methodology of the Polish historiography. The main task of this society was to disseminate the myth about the history of Lviv of the times of Kazymyr III. The scientific work of the society had several directions. The first one was the publishment of the scientific periodicals of “Lviv Library”. The investigations of the Lviv history were published there. The second direction was the organization of the courses of Lviv’s guides. The third one was the organization of the protection of the historical monuments of Lviv.

Key words: courses of guides, Lviv, protection of the monuments, society.

¹ Зашкільняк Л. Неоромантизм у польській історіографії початку ХХ ст. (до питання про соціальну функцію історії) / Леонід Зашкільняк // Проблеми слов'язнознавства. – Львів, 1993. – Вип. 45. – С. 36, 39, 41–42.

² Charewiczowa J. Towarzystwo miłośników przeszłości Lwowa. Z powodu dwudziestopięcioletnia istnienia. 1906–1931 / Jucja Charewiczowa – Lwów : Nakładem towarzystwa miłośników przeszłości Lwowa, 1932. – XIV s.

³ Sprawozdania Wydziału Towarzystwa miłośników przeszłości Lwowa. 1906–1918. – Lwów, 1918. – S. 3.

⁴ Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДІА України у м. Львові), ф. 82 (Бялина–Холодецький Ю. – польський громадський діяч і історик), спр. 9, арк. 98; Міюньци dziejow Lwowa // Kurjer lwowski. – Lwów, 1906. – Nr. 286. – 20 października. – S. 5; Towarzystwo miłośników przeszłości Lwowa // Gazeta Lwowska. – Lwów, 1906. – Nr. 241. – 21 października. – S. 5; Towarzystwo miłośników przeszłości Lwowa // Siowo polskie. – Lwów, 1906. – Nr. 476. – S. 2.

⁵ Міюньци dziejow Lwowa // Kurjer lwowski. – Lwów, 1906. – Nr. 286. – 20 października. – S. 4–5; Towarzystwo miłośników przeszłości Lwowa // Gazeta Lwowska. – Lwów, 1906. – Nr. 241. – 21 października. – S. 5; Towarzystwo miłośników przeszłości Lwowa // Siowo polskie. – Lwów, 1906. – Nr. 476. – S. 2.

⁶ Вшепольські хулігани // Руслан. – Львів, 1906. – Ч. 223. – 10 н. ст. жовтня (23 с. ст.). – С. 3; Общество любителей древностей гор. Львова // Галичанинъ. – Львів, 1906. – Ч. 220. – 8 жовтня н. ст. (21 с. ст.) – С. 2; Товариство прихильників старинностей м. Львова // Діло. – Львів, 1906. – Ч. 216. – 9 жовтня н. ст. (22 с. ст.). – С. 2.

⁷ Вшепольські хулігани // Руслан. – Львів, 1906. – Ч. 223. – 10 н. ст. жовтня (23 с. ст.). – С. 3.

⁸ Міюньци dziejow Lwowa // Kurjer lwowski. – Lwów, 1906. – Nr. 286. – 20 października. S. 4–5; Towarzystwo miłośników przeszłości Lwowa // Gazeta Lwowska. – Lwów, 1906. – Nr. 241. – 21 października. – S. 5.

⁹ Statut Towarzystwa miłośników przeszłości Lwowa. – Lwów, 1907. – 9 s.

¹⁰ Statut Towarzystwa miłośników przeszłości Lwowa. – Lwów, 1928. – 15 s.

¹¹ Statut Towarzystwa miłośników przeszłości Lwowa. – Lwów, 1907. – S. 3.

¹² Statut Towarzystwa miłośników przeszłości Lwowa. – Lwów, 1928. – S. 4.

¹³ Statut Towarzystwa miłośników przeszłości Lwowa. – Lwów, 1907. – S. 6–8; Statut Towarzystwa miłośników przeszłości Lwowa. – Lwów, 1928. – S. 8–14.

¹⁴ Sprawozdania Wydziału Towarzystwa miłośników przeszłości Lwowa. 1906–1918. – Lwów, 1918. – S. 4.

¹⁵ Charewiczowa J. Towarzystwo miłośników przeszłości Lwowa. Z powodu dwudziestopięcioletnia istnienia. 1906–1931 / Jucja Charewiczowa – Lwów : Nakładem towarzystwa miłośników przeszłości Lwowa, 1932. – S. VIII; Sprawozdania Wydziału Towarzystwa miłośników przeszłości Lwowa. 1906–1918. – Lwów, 1918. – S. 8–9.

¹⁶ ЦДІА України у м. Львові, ф. 82, спр. 14, арк. 65; Choiodecki J. B. Towarzystwo miłośników przeszłości Lwowa // Gazeta lwowska. – Lwów, 1921. – Nr. 137. – 22 czerwca. – S. 3; Sprawozdania Wydziału Towarzystwa miłośników przeszłości Lwowa. 1906–1918. – S. 9.

¹⁷ Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО), ф. 97. (Товариство шанувальників Львова), спр. 10, арк. 1.

¹⁸ ДАЛО, ф. 97, спр. 10, арк. 49–50; Sprawozdanie z działalności Towarzystwa «Zrzeszenia miłośników Lwowa» za czas od 28 listopada 1921 do 31 marca 1926 r. – Lwów, [1926 ?]. – S. 3.

¹⁹ Sprawozdanie z działalności Towarzystwa «Zrzeszenia miłośników Lwowa» za czas od 28 listopada 1921 do 31 marca 1926 r. – Lwów, [1926 ?]. – S. 5.

²⁰ Ibid. – S. 6–7.

²¹ Ibid. – S. 3.

- ²² Державний архів Львівської області, ф. 97, спр. 10, арк. 1; Sprawozdanie z działalności Towarzystwa "Zrzeszenia miłośników Lwowa" za czas od 28 listopada 1921 do 31 marca 1926 r. – Lwów, [1926 ?]. – S. 3.
- ²³ Towarzystwo miłośników przeszłości Lwowa w latach 1926 do 1930. Sprawozdanie zarządu. – Lwów, 1931. – S. 4–5.
- ²⁴ Sprawozdanie zarządu Towarzystwa miłośników przeszłości Lwowa za czas od 1. I. 1936 do 28 IV 1938. – Lwów, 1938. – S. 1; Towarzystwo miłośników przeszłości Lwowa w latach 1926 do 1930. Sprawozdanie zarządu. – Lwów, 1931. – S. 4; Towarzystwo miłośników przeszłości Lwowa w latach 1931 do 1935. Sprawozdanie zarządu. – Lwów, 1936. – S. 3.
- ²⁵ Statut Towarzystwa miłośników przeszłości Lwowa. – Lwów, 1907. – S. 4–5.
- ²⁶ Statut Towarzystwa miłośników przeszłości Lwowa. – Lwów, 1928. – S. 5.
- ²⁷ ДАЛО, ф. 97, спр. 2, арк. 13.
- ²⁸ Там само. Арк. 15 зв.
- ²⁹ Там само. Арк. 27.
- ³⁰ Bochnak A., Pieradska K. Czterdziestolecie działalności Towarzystwa miłośników historii i zabytków Krakowa. 1897–1937. – Kraków, 1937. – S. 4, 82.
- ³¹ Towarzystwo miłośników przeszłości Lwowa w latach 1926 do 1930. Sprawozdanie zarządu. – Lwów, 1931. – S. 5–6.
- ³² Ibid. – S. 6–7.
- ³³ Ibid. – S. 6.
- ³⁴ Sprawozdanie zarządu Towarzystwa miłośników przeszłości Lwowa za czas od 1. I. 1936 do 28 IV 1938. – Lwów, 1938. – S. 5–6.
- ³⁵ Bochnak A. Czterdziestolecie działalności Towarzystwa miłośników historii i zabytków Krakowa. 1897–1937 / Adam Bochnak, Krystyna Pieradzka – Kraków, 1937. – S. 82.
- ³⁶ Sprawozdania Wydziału Towarzystwa miłośników przeszłości Lwowa. 1906–1918. – Lwów, 1918. – S. 11–13.
- ³⁷ Ibid.
- ³⁸ Towarzystwo miłośników przeszłości Lwowa w latach 1926 do 1930. Sprawozdanie zarządu. – Lwów, 1931. – S. 5–6.
- ³⁹ ЦДІА України у м. Львові, ф. 82, спр. 14, арк. 67.
- ⁴⁰ ДАЛО, ф. 97, спр. 10, арк. 57, 59, 68; спр. 11, арк. 15, 36–45 зв.
- ⁴¹ Там само. Арк. 8, 14 зв, 16 зв; спр. 11, арк. 12–12 зв.
- ⁴² Там само. Арк. 29; спр. 11, арк. 21.
- ⁴³ Там само. Спр. 11, арк. 33.
- ⁴⁴ Там само. Спр. 11, арк. 15.
- ⁴⁵ Там само. Спр. 10, арк. 9, 13, 14 зв–15, 16 зв; спр. 11, арк. 36–45 зв.
- ⁴⁶ Towarzystwo miłośników przeszłości Lwowa w latach 1926 do 1930. Sprawozdanie zarządu. – Lwów, 1931. – S. 11–13.
- ⁴⁷ Towarzystwo miłośników przeszłości Lwowa w latach 1931 do 1935. Sprawozdanie zarządu. – Lwów, 1936. – S. 8.
- ⁴⁸ ДАЛО, ф. 97, спр. 17, арк. 2; Towarzystwo miłośników przeszłości Lwowa w latach 1931 do 1935. Sprawozdanie zarządu. – Lwów, 1936. – S. 4.
- ⁴⁹ Sprawozdania Wydziału Towarzystwa miłośników przeszłości Lwowa. 1906–1918. – Lwów, 1918. – S. 11–13; Sprawozdanie zarządu Towarzystwa miłośników przeszłości Lwowa za czas od 1. I. 1936 do 28 IV 1938. – Lwów, 1938. – S. 2.
- ⁵⁰ Sprawozdanie zarządu Towarzystwa miłośników przeszłości Lwowa za czas od 1. I. 1936 do 28 IV 1938. – Lwów, 1938. – S. 1.
- ⁵¹ ДАЛО, ф. 97, спр. 2, арк. 27 зв.
- ⁵² Jaworski F. Nobilitacja miasta Lwowa / Franciszek Jaworski. – Lwów, 1909. – 59 s.
- ⁵³ Jaworski F. Lwów za Jagiellin / Franciszek Jaworski. – Lwów, 1910. – 134 s.
- ⁵⁴ Jaworski F. Krylowie polscy we Lwowie. / Franciszek Jaworski. – Lwów, 1912. – 134 s.

- ⁵⁵ Prochaska A. Lwów a szlachta. / Antoni Prochaska. – Lwów, 1919. – 83 s.
- ⁵⁶ Abraham W. Poczetki arcybiskupstwa iacicskiego we Lwowie. / Władysław Abraham. - Lwów, 1909. – 63 s.
- ⁵⁷ Choiodecki J. B. Trynitarze / Józef Białynia Choiodecki – Lwów, 1911. – 100 s.
- ⁵⁸ Jozicki W. Ziotnictwo lwowskie / Władysław Jozicki – Lwów, 1912. – 175 s.
- ⁵⁹ Baiaban M. Dzielnica żydowska, jej dzieje i zabytki / Majer Baiaban – Lwów, 1909. – 99 s.
- ⁶⁰ Janusz B. “Mons Pius” ormian lwowskich / Bohdan Janusz – Lwów, 1928. – 83 s.
- ⁶¹ Janusz B. Z pradziejów ziemi lwowskiej / Bohdan Janusz – Lwów, 1913. – 92 s.
- ⁶² Jaworski F. Cmentarz grodecki we Lwowie / Franciszek Jaworski – Lwów, 1908. – 49 s.
- ⁶³ Choiodecki J. B. Cmentarz stryjski we Lwowie / Józef Białynia Choiodecki – Lwów, 1913. – 90 s.
- ⁶⁴ Jaworski F. Ratusz lwowski / Franciszek Jaworski. – Lwów, 1907. – 94 s.
- ⁶⁵ Jaworski F. Uniwersytet lwowski / Franciszek Jaworski. – Lwów, 1912. – 88 s.
- ⁶⁶ Charewiczowa J. Czarna Kamienica i jej mieszkańcy / Jucja Charewiczowa – Lwów, 1935. – 160 s.
- ⁶⁷ Krajewski A. Lwowskie przedmieścia. Obrazki i szkice z przed pięćdziesięciu lat / Adam Krajewski – Lwów, 1909. – 60 s.
- ⁶⁸ Czołowski A. Wysoki Zamek / Aleksander Czołowski – Lwów, 1910. – 126 s.
- ⁶⁹ Pawiowski B. Lwów w 1809 r. / Bronisław Pawiowski – Lwów, 1909. – 82 s.
- ⁷⁰ Pawiowski B. Zajęcie Lwowa przez Austrię 1772 r. / Bronisław Pawiowski – Lwów, 1911. – 81 s.
- ⁷¹ Choiodecki J. B. Lwów w czasie powstania listopadowego / Józef Białynia Choiodecki. – Lwów, 1930. – 110 s.
- ⁷² Zygmuntowicz Z. Józef Piłsudski we Lwowie / Zygmunt Zygmuntowicz – Lwów, 1934. – 94 s.
- ⁷³ Jędrzejowska A. Książka we Lwowie w XVI w. / Anna Jędrzejowska – Lwów, 1928. – 98 s.
- ⁷⁴ Charewiczowa J. Klęski zaraz w dawnym Lwowie / Jucja Charewiczowa. – Lwów, 1930. – 89 s.
- ⁷⁵ Charewiczowa J. Historiografia i mionictwo Lwowa. / Jucja Charewiczowa. – Lwów, 1938. – 291 s.
- ⁷⁶ Sochaniewicz K. Herb miasta Lwowa / Kazimierz Sochaniewicz – Lwów, 1934. – 94 s.
- ⁷⁷ Opałek M. Obrazki z przeszłości Lwowa / Mieczysław Opałek. – Lwów, 1931. – 104 s.
- ⁷⁸ ДАЛО, ф. 97, спр. 20, арк. 2–4; спр. 22, арк. 1–21; ЦДІА України у м. Львові, ф. 82, спр. 15, арк. 1–7зв.
- ⁷⁹ Studja lwowska / pod red. Badeckiego K. – Lwów, 1932. – XVI + 408 s.
- ⁸⁰ Badecki K. Zniszczony dzwon Bernardynów lwowskich / Karol Badecki – Lwów, 1930. – 44 s.
- ⁸¹ Mackowski T. Lwowska rzeźba rokokowa / Tadeusz Mackowski – Lwów, 1937. – 191 s.
- ⁸² Charewiczowa J. Towarzystwo mioników przeszłości Lwowa. Z powodu dwudziestopięcioletnia istnienia. 1906–1931 / Jucja Charewiczowa – Lwów : Nakiadem towarzystwa mioników przeszłości Lwowa, 1932. – XIV s.
- ⁸³ Bochnak A. Czterdziestolecie działalności Towarzystwa mioników historii i zabytków Krakowa. 1897–1937 / Adam Bochnak, Krystyna Pieradzka – Kraków, 1937. – S. 66.
- ⁸⁴ Bochnak A. Czterdziestolecie działalności Towarzystwa mioników historii i zabytków Krakowa. 1897–1937 / Adam Bochnak, Krystyna Pieradzka – Kraków, 1937. – S. 85–100.
- ⁸⁵ ДАЛО, ф. 97, спр. 24, арк. 1–2; ЦДІА України у м. Львові, ф. 309, оп. 1, спр. 945, арк. 39; Sprawozdania Wydziału Towarzystwa mioników przeszłości Lwowa. 1906–1918. – Lwów, 1918. – S. 7–8.
- ⁸⁶ Statut Towarzystwa mioników przeszłości Lwowa. – Lwów, 1907. – S. 6–7; Statut Towarzystwa mioników przeszłości Lwowa. – Lwów, 1928. – S. 8–14.
- ⁸⁷ ДАЛО, ф. 97, спр. 10, арк. 4.
- ⁸⁸ Sprawozdanie z działalności Towarzystwa “Zrzeszenia mioników Lwowa” za czas od 28 listopada 1921 do 31 marca 1926 r. – Lwów, [1926 ?]. – S. 3–4.
- ⁸⁹ Bochnak A. Czterdziestolecie działalności Towarzystwa mioników historii i zabytków Krakowa. 1897–1937 / Adam Bochnak, Krystyna Pieradzka – Kraków, 1937. – S. 64.
- ⁹⁰ ДАЛО, ф. 97, спр. 10, арк. 5–6, 13–15; Sprawozdanie z działalności Towarzystwa “Zrzeszenia mioników Lwowa” za czas od 28 listopada 1921 do 31 marca 1926 r. – Lwów, [1926 ?]. – S. 4.

- ⁹¹ Sprawozdanie z działalności Towarzystwa “Zrzeszenia miłośników Lwowa” za czas od 28 listopada 1921 do 31 marca 1926 r. – Lwów, [1926 ?]. – S. 4–5.
- ⁹² ДАЛО, ф. 97, спр. 10, арк. 17–24, 37, 39–42, 51–55, 62–66.
- ⁹³ Sprawozdanie z działalności Towarzystwa “Zrzeszenia miłośników Lwowa” za czas od 28 listopada 1921 do 31 marca 1926 r. – Lwów, [1926 ?]. – S. 5.
- ⁹⁴ Towarzystwo miłośników przeszłości Lwowa w latach 1926 do 1930. Sprawozdanie zarządu. – Lwów, 1931. – S. 8, 10.
- ⁹⁵ Ibid. – S. 8.
- ⁹⁶ ДАЛО, ф. 97, спр. 16, арк. 1; спр. 20, арк. 8.
- ⁹⁷ ДАЛО, ф. 97, спр. 20, арк. 8; Towarzystwo miłośników przeszłości Lwowa w latach 1931 do 1935. Sprawozdanie zarządu. – Lwów, 1936. – S. 5.
- ⁹⁸ Towarzystwo miłośników przeszłości Lwowa w latach 1931 do 1935. Sprawozdanie zarządu. – Lwów, 1936. – S. 5.
- ⁹⁹ Державний архів Львівської області, ф. 97, спр. 18, арк. 22–23; Towarzystwo miłośników przeszłości Lwowa w latach 1931 do 1935. Sprawozdanie zarządu. – Lwów, 1936. – S. 5–6.
- ¹⁰⁰ Towarzystwo miłośników przeszłości Lwowa w latach 1931 do 1935. Sprawozdanie zarządu. – Lwów, 1936. – S. 9–10.
- ¹⁰¹ ДАЛО, ф. 97, спр. 10, арк. 71–73, 75–76.
- ¹⁰² Bochnak A. Czterdziestolecie działalności Towarzystwa miłośników historii i zabytków Krakowa. 1897–1937 / Adam Bochnak, Krystyna Pieradzka – Kraków, 1937. – S. 67–68.
- ¹⁰³ ДАЛО, ф. 97, спр. 17, арк. 29; спр. 20, арк. 8.
- ¹⁰⁴ Czołowski A. Wystawa ormiacska we Lwowie (czerwiec–październik 1932) / Aleksander Czołowski // Wystawa zabytków ormiacskich we Lwowie. – Lwów, 1933. – S. 5; Wystawa zabytków ormiacskich we Lwowie 19. VI. – 30. IX. 1932. Przewodnik / Oprac. Czołowski A. – Lwów, 1932. – S. 8–10.
- ¹⁰⁵ Czołowski A. Wystawa ormiacska we Lwowie (czerwiec–październik 1932) / Aleksander Czołowski // Wystawa zabytków ormiacskich we Lwowie. – Lwów, 1933. – S. 6; Wystawa zabytków ormiacskich we Lwowie 19. VI. – 30. IX. 1932. Przewodnik / Oprac. Czołowski A. – Lwów, 1932. – S. 10–11.
- ¹⁰⁶ Czołowski A. Wystawa ormiacska we Lwowie (czerwiec–październik 1932) / Aleksander Czołowski // Wystawa zabytków ormiacskich we Lwowie. – Lwów, 1933. – S. 6–7; Wystawa zabytków ormiacskich we Lwowie 19. VI. – 30. IX. 1932. Przewodnik / Oprac. Czołowski A. – Lwów, 1932. – S. 11–12.
- ¹⁰⁷ ДАЛО, ф. 97, спр. 17, арк. 29.
- ¹⁰⁸ Czołowski A. Wystawa ormiacska we Lwowie (czerwiec–październik 1932) / Aleksander Czołowski // Wystawa zabytków ormiacskich we Lwowie. – Lwów, 1933. – S. 6–7; Wystawa zabytków ormiacskich we Lwowie 19. VI. – 30. IX. 1932. Przewodnik / Oprac. Czołowski A. – S. 11–12, 19–20, 24–39.
- ¹⁰⁹ Wystawa zabytków ormiacskich we Lwowie 19. VI. – 30. IX. 1932. Przewodnik / Oprac. Czołowski A. – 40 s.
- ¹¹⁰ Czołowski A. Wystawa ormiacska we Lwowie (czerwiec–październik 1932) / Aleksander Czołowski // Wystawa zabytków ormiacskich we Lwowie. – Lwów, 1933. – S. 3–7.
- ¹¹¹ Zielicki J. Z dziejów parafii ormiacskiej w Stanisławowie / Józef Zielicki // Wystawa zabytków ormiacskich we Lwowie. – Lwów, 1933. – S. 29–39.
- ¹¹² Gkbarowicz M. Obrazy i rzeźby / Mieczysław Gkbarowicz // Wystawa zabytków ormiacskich we Lwowie. – Lwów, 1933. – S. 15–23.
- ¹¹³ Mackowski T. Ormiacskie rękopisy iluminowane / Tadeusz Mackowski // Wystawa zabytków ormiacskich we Lwowie. – Lwów, 1933. – S. 23–28.
- ¹¹⁴ Mkkicki R. Srebrna broń i wyroby metalowe / Rudolf Mkkicki // Wystawa zabytków ormiacskich we Lwowie. – Lwów, 1933. – S. 7–15.
- ¹¹⁵ ДАЛО, ф. 97, спр. 24, арк. 14.

¹¹⁶ДАЛО, ф. 97, спр. 2, арк. 10–11зв, 35; Sprawozdania Wydziału Towarzystwa miłośników przeszłości Lwowa. 1906–1918. – Lwów, 1918. – S. 8.

¹¹⁷ ДАЛО, ф. 97, спр. 10, арк. 7; спр. 11, арк. 3.

¹¹⁸ДАЛО, ф. 97, спр. 17, арк. 2, 26–27; Towarzystwo miłośników przeszłości Lwowa w latach 1931 do 1935. Sprawozdanie zarządu. – Lwów, 1936. – S. 4.

¹¹⁹ Towarzystwo miłośników przeszłości Lwowa w latach 1926 do 1930. Sprawozdanie zarządu. – Lwów, 1931. – S. 7–8.

¹²⁰ Archiwum Giywne Akt Dawnych w Warszawie (dale – AGAD), Zbiyr Aleksandra Czojowskiego, sygn. 13, k. 9–12; Sprawozdanie Zarządu Towarzystwa miłośników przeszłości Lwowa za czas od 1. I. 1936 do 28 IV 1938. – Lwów, 1938. – Lwów, 1938. S. 2.

¹²¹ AGAD, Zbiyr Aleksandra Czojowskiego, sygn. 13, k. 13.